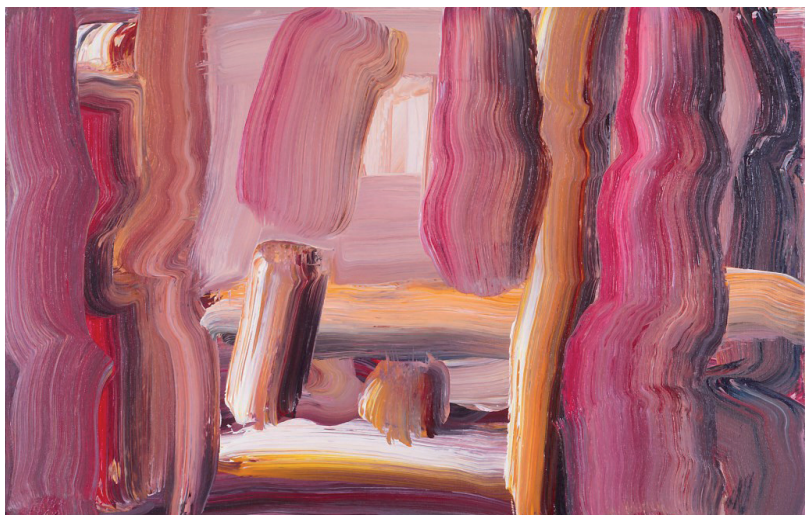

Maarten Valkenburg

Francine Schrikkema

Untitled © 2009

Acryl op linnen, afmeting 40 x 60 cm

DROOMLAND

Pelgrimeren op Shikoku

De citaten en illustraties in dit boek zijn voorzover mogelijk opgenomen in overleg met de rechthebbenden. Wie verder rechten kan doen gelden wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever om alsnog in een regeling te voorzien.

Eerste druk 2014

Tekst en illustraties © 2014 Maarten Valkenburg
Proloog © 2013 Henny van der Veere
Schilderij omslag © 2009 Francine Schrikkema
Henroportret auteur op blz. 214 © 2008 Jean Korff
Fotopotret auteur © 2004 Catherine Pineau
Vormgeving Marco van Nijnatten
Eindredactie Ciska van Winsen

v/h WOONONTWERP ©
Louis Pregerkade 136
3071 AZ Rotterdam
T 06.53906280

In samenwerking met
BRAVE NEW BOOKS
www.bravenewbooks.nl

ISBN 9789402125382
NUR 502, 508, 517, 646 en 728

Niets van deze uitgave of onderdelen daarvan mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook zonder schriftelijke toestemming vooraf van de uitgever.

Voor Willem

langzaam zinkt hij weg
in de tinten van de nacht
grote pioenroos

Tokano Suju
Diep kleurt de herfst*

INHOUD

Inleiding 009
Proloog - Japan 011

1 Kyoto 015

2 Inburgeren 029

3 Tokushima 041

4 Koken 053

5 Kochi 061

6 Schilderen 071

7 Ehime 081

8 Bouwen 095

9 Kagawa 105

10 Wandelen 119

11 Lijden 131

12 Mediteren 139

Epiloog - Vakmanstad 149

13 - 21 PELGRIMAGEGIDS VOOR SHIKOKU 157

Verantwoording 213

Beautiful isle of somewhere

Somewhere the sun is shining,
Somewhere the songbirds dwell;
Hush, then, thy sad repining,
God lives, and all is well.

Refrain

Somewhere, somewhere,
Beautiful Isle of Somewhere!
Land of the true, where we live anew,
Beautiful Isle of Somewhere!

Somewhere the day is longer,
Somewhere the task is done;
Somewhere the heart is stronger,
Somewhere the prize is won.

Somewhere the load is lifted,
Close by an open gate;
Somewhere the clouds are rifted,
Somewhere the angels wait.

Jessie Brown Pounds
Beautiful isle of somewhere (1897)

INLEIDING

DROOMLAND beslaat twaalf hoofdstukken, alternerend over Japan en Nederland, met een verbindende *petit histoire*. De oneven hoofdstukken bevatten een kennismaking met het traditionele Japan in het reisverslag van een pelgrimage over de boeddhistische tempelroute langs 88 heilige plaatsen op het eiland Shikoku. In de even hoofdstukken wordt de Japanse cultuur gespiegeld aan een Nederlandse context met Oost – West als inspiratiebron en een kennismaking met twee door Japanse kunst geïnspireerde Nederlandse schilders en hun werk.

Aansluitend wordt de eerste Nederlandstalige PELGRIMAGEGIDS VOOR SHIKOKU gepresenteerd, die negen kleinere hoofdstukken beslaat. De gids is zo opgezet, dat ze los van het reisverhaal kan worden gelezen, vooraf of achteraf.

Opdracht

*in den beginne was het woord
en het woord was bij god
en het woord was god*

Johannes 1:1

Dit boek draag ik postuum op aan m'n vader Willem Valkenburg (1922 – 2006). Hij gaf me het gevoel voor wereld en kunst, in het bijzonder de liefde voor de taal* om de wereld te begrijpen.

Reacties

Reacties op de inhoud of naar aanleiding van dit boek zijn welkom bij de auteur.

Rotterdam, najaar 2014

Maarten Valkenburg

Sakasegawa

Japan, 28 november 2008

De rivier waar we waren –
jij zei dat het daar was,
bij de brug, op de hoek.

We liepen naar de tempel.
Ik luidde de bel en jij overgoot
je handen met oud water.

Het was een zonnige dag.
Bergen in de verte. De bedding
stroomde herfstig gras.

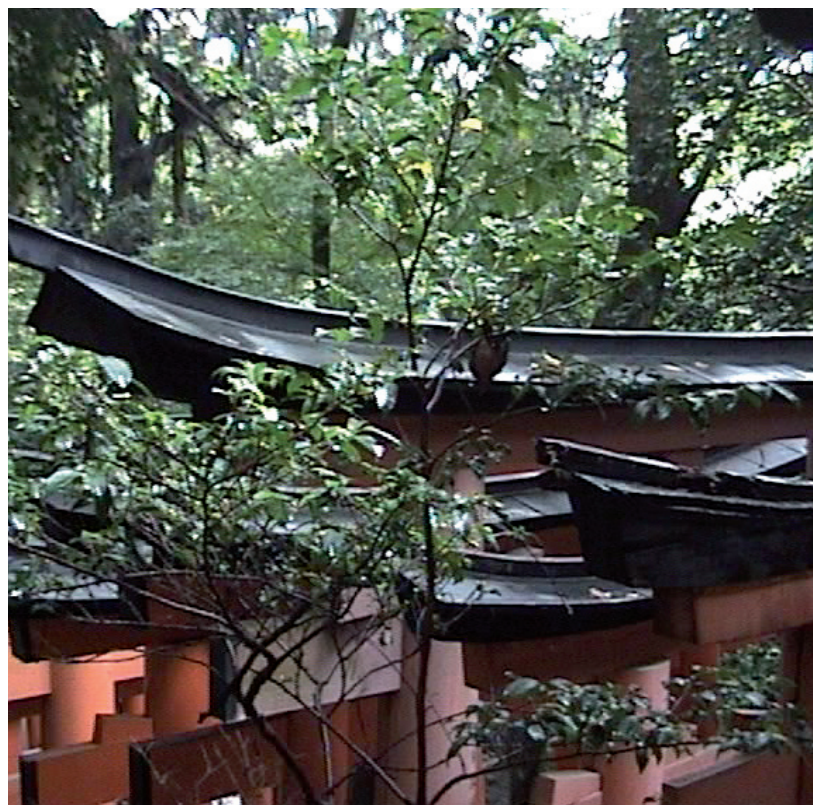
Ik zoek de plek terug en
vraag me af: was het hier
of vergiste zelfs jij je in de rivier –

het doet er niet toe. Het huis
bestond al lang niet meer
maar jij zag jouw verleden.

De tuin. De klimrozen bij
de muur. De zorgeloze liefde.
Een zeer zonnige dag.

Ruth van Rossum
Sakasegawa*

PROLOG

JAPAN

Henny van der Veere (1954) studeerde Indologie en Japanologie in Leiden en is daar gepromoveerd op een onderwerp uit het Japanse esoterisch Boeddhisme. Hij werkte als wetenschappelijk onderzoeker jaren in Japan en op dit moment in Leiden. Hij is geïnitieerd priester in verschillende takken van het esoterisch boeddhisme en officieel erkend pelgrimsleider voor de pelgrimage op Shikoku.

In Japan gaat alles andersom leerde ik tijdens mijn studie, maar eigenlijk betekende dit dat alles, of bijna alles, in Japan anders georganiseerd is, ook al lijken sommige zaken vertrouwd. Op het gebied van religie bijvoorbeeld zien wij dat gedrag en betrokkenheid totaal verschilt. De gemiddelde Japanner heeft geen religie, gaat niet naar de kerk, laat zich niet door teksten of organisatie iets voorschrijven, heeft geen persoonlijk geloof, de excentrieke uitzondering daargelaten. Zijn wereld is er meer een van loyaliteiten, aan voorouders bijvoorbeeld.

Het is opvallend hoe praktisch en pragmatisch de houding is ten opzichte van zaken die niet het leven van alledag betreffen. Is er een onverklaarbaar probleem, dan is er een specialist en een ritueel. Het is geen probleem om bij verschillende tempels te kijken of hun ritueel werkt als probleemoplossing. Drie, vier verschillende rituele tradities inzetten voor een probleem vergroot de kans op een oplossing, een voor een of tegelijk.

Tempels en de religieus specialisten leveren in Japan vooral bescherming tegen zaken die fout kunnen gaan of herstellen de gevolgen van ongeluk dat men treft, zie de verkoop van amuletten en dergelijke. Contact met tempels en spirituele plekken levert wel goed karma (*kudoku*), dat leidt tot gelukkiger leven of beter toekomstig bestaan na de dood, een wezenlijker interesse zeker op latere leeftijd.

De tocht naar de tempel, pelgrimage, kan beginnen als schoolreisje, als bezoek aan een historische plek, omdat er een wens of crisis is, om het grafmonument te bezoeken, of om positief karma (*kudoku*) op te doen. Zo krijgt het tempelbezoek en pelgrimage zijn eigen karakter, ingevuld door tempel en voorstelling van de bezoeker, beide niet gebonden door hetzelfde wereldbeeld. Zoals vaker gaan zaken in Japan andersom, in dit geval komt het ritueel en de praktijk voor de doctrine en de leer.

1

KYOTO

Maandag 20 oktober 2008

Dinsdag 21 oktober

Toji

Woensdag 22 oktober

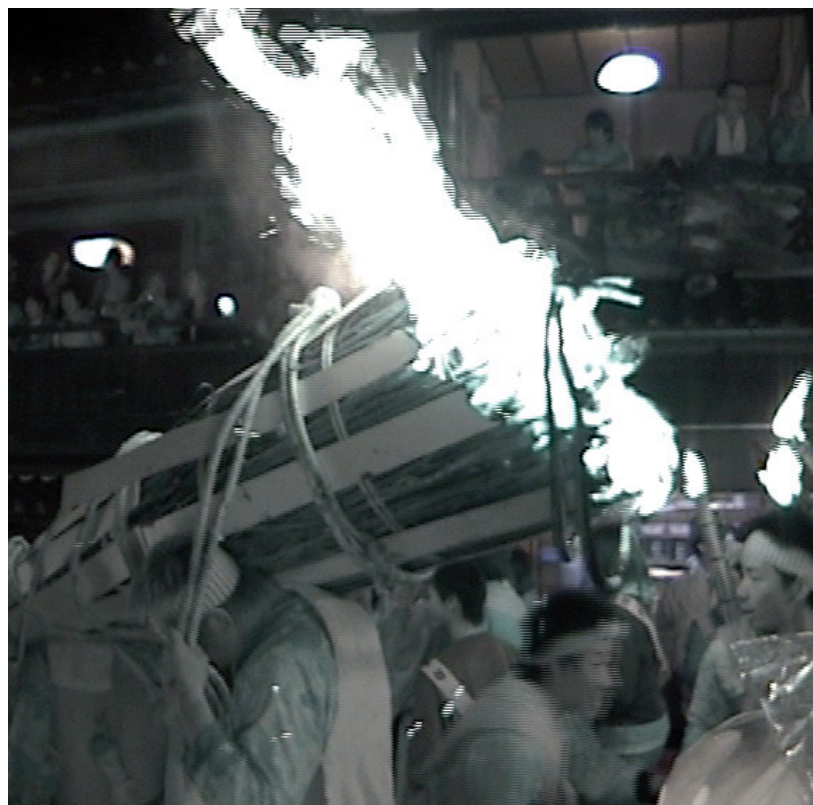
Jidai matsuri en Kuramahi matsuri

Donderdag 23 oktober

Fushimi

Vrijdag 24 oktober

Ise en Koya

Maandag 20 oktober 2008

Vanaf het metroperron voor de Erasmuslijn klimmen we knorrend de trap op. Voor ons schopt iemand een poortje open, dat is volgeplakt met roze propagandastickers voor de OV-chipkaart. Als beloning gaat het alarm af. Over de ruwe tussenvloer van de bouwput klauteren mensen massaal een kapotte roltrap op naar boven. Wat een troep. Onder de hoge gele luifel van twee gevouwen staalprofielen komen ze weer naar buiten. Het is windstil en droog. Een ontwrichte afvalbak braakt haar inhoud uit op het trottoir. Ko breekt z'n nek bijna over een scheve stoeptegels. Een hoek verder manoeuvreert een Melkertbaan tussen de mensenstromen omzichtig een statige schoonmaakkar voor zich uit. Op een met rood-wit veiligheidslint aan betonsstaal afgezet gedeelte zijn mensen en machines bezig om een stuk trottoir open te maken, of misschien wel weer dicht. Welkom in Rotterdam, communiceren de bezetters van de stad via een bord dat in een staalconstructie is gemonteerd boven een weggefrommeld blikje Dommelsch. Een scheefhangend stuk bouwschutting schreeuwt: HIER BONKT HET NIEUWE HART VAN ROTTERDAM. En dan komen de doorleefde verhalen weer naar boven van oude Rotterdammers uit m'n jonge jaren. Over de tijd van de vorige bezetter, het bombardement op 14 mei 1940, de 800 doden, de 80.000 daklozen en de oorlogspuinhopen in de verwoeste stad. Daar liepen ze doorheen op weg naar hun huis, naar hun werk, een school of naar een winkel - die er niet meer waren. Inmiddels leven we twee generaties, zeventig jaar en vele miljarden later. De Rotterdamse volkszanger Arie van der Krogt zingt een melancholiek refrein.

dat winkels hier de overhemden
nog verkope zou-we
met opgerolde mou-we

De Intercity naar Osaka vertrekt om 7.28 uur. Moeiteloos sussen we door het morgenrood heen tot 8.17 uur, de aankomsttijd op Schiphol. Vrijdag hebben we Aya en Emma in de nachttrein naar Rome uitgezwaaid. In het weekend heb ik m'n bagage voor Japan gepakt. Vandaag treint Ko een stukje mee, op weg naar z'n werk in Amsterdam. Ik vraag me af of de dames zo vroeg al ergens in Rome rondstappen of dat ze nog slapen. Het ga ons goed, zegt Ko als ik uitstap, bij de paus, de koningin of de keizer. Ten afscheid buigen en zwaaien we naar elkaar tot de trein weer gaat rijden.

De Telegraaf kopt met Staat redt ING. CNN laat Colin Powell zien, die verklaart voor Barack Obama te kiezen. Schiphol 9 uur gat B11, *boardingtime* 9.25 uur.

mind your step

De herfstvakantieweek heeft nogal wat gezinnen naar Schiphol gelokt, maar echt druk is 't er niet.

mind your step

Wachten op een vliegtuig voor vlucht LH4671 naar Frankfurt. De vertrektijd van 9.55 uur verschuift naar 10.05 uur. In NRC schrijft Joyce Roodnat over Ingmar Bergman: Eerst de vrouw, dan de moraal. Tracy Metz laat de lezers

kennis maken met het nieuwe MAD-museum in New York. MAD staat voor Museum for Arts and Design. De gevel is afgewerkt met 22.000 tegels, die bij de Koninklijke Tichelaar in Makkum zijn voorzien van een parelmoeren glazuur. De vertraging wegens de weersomstandigheden in Frankfurt loopt uit tot 10.45 uur. Koffie met een muffin. Uit Bernlefs nieuwe dichtbundel Dwaalwegen:

alleen wij hebben behoefte aan boeken
alsof wij alleen door iets op te zoeken
kunnen geloven in wat wij hier
met eigen ogen voor ons zien

Na een bezoek aan het Kuno-zan Toshogu tempelcomplex in Japan schreef Bernlef de reeks Aan de voet van de Fuji. Die reeks vormt samen met een gedicht over een huis in Shizuoka de vierde afdeling van de bundel... Het zijn meubels die bedoeld zijn om niet af te leiden, zegt René Maessen, de deken van Thorn, over de vriendelijkheid van z'n pastoorswoning. Ikea-meubels, geen. *Boarding* 10.50 uur, stoel 16A. Met ... dat het niet uitmaakt waar in de wereld een schrijver zich bevindt, omdat de ware strijd in de taal wordt gevoerd, eindigt Arjen Fortuins recensie van Erwin Mortiers roman Godenslaap.

Buiten de Boeing 737 van Lufthansa staat de zon hoog aan de hemel. De overstap in Frankfurt is nog tijdig voor vlucht LH0740 naar Osaka. In de Airbus wordt een *Hänchen teriyaki* met toebehoren geserveerd met houten en stalen bestek naar keuze en een glas *Weißwein*. Een Japanse familie met twee kinderen aan de overkant van het gangpad wijst aan welke dressing bij welk bakje hoort. De combinatie met Mozarts Parijse symfonia concertante smaakt goed. Het dessert, *Kirchsandkuchen*, gaat op met de koffie. Het toestel zweeft boven een surrealistisch wolkendek, afgebieds met avondrood, een beetje vroeg, zo lijkt het. Voor de aankomst wordt *Ein warmes Frühstück serviert*, belooft de menukaart. Als het donker is geworden vliegt het toestel boven Moskou. De buitentemperatuur is 48 graden Celsius onder nul. De Japanse klok staat op 0.40 uur. Er komen goedkope sigaretten voorbij, nog steeds. Het valt niet mee om in slaap te komen als Svjatoslav Richter het tweede pianoconcert van Franz Liszt speelt. Dan maar wat lezen, maar daarvoor heb ik eigenlijk geen fut meer. De viegtuigraampjes zijn zwart, dan toch maar proberen om wat te slapen. M'n buurman laat een wind. Hij is al lang onder zeil. In een Zen-klooster wordt de bel geluid. Een monnik vraagt: Waaraan moet ik denken bij het mediteren? De meester antwoordt: Aan het niet denken. Hoe doe je dat, vraagt de monnik. De meester antwoordt: Zonder te denken. Maar, zegt de monnik, heel lang stil zitten, dat kan ik wel. Drie seconden later begint hij weer te praten. Mediteren doe je niet door je mond, zegt de meester, maar op je kont. De anus vormt de belangrijkste chakra, de chakra van de overleving. Daar heb ik last van aambeien door gekregen, zegt de monnik. Maar ik kan gelukkig ook prima mediteren als ik de was strijk of een schilderij maak. Als je je maar kunt concentreren, zegt de meester. En dat begint met een evenwichtige houding, zoals de dubbele lotus. Maar, zegt de monnik, je kunt ook staand of lopend mediteren. Zoals bij de kinhin, wanneer we na enige uren stil gezeten te hebben, achter elkaar in een cirkel lopen. Zit of sta, zegt de meester, maar wiebel of wankel niet. Stil zitten is een vorm van afstand nemen, van je isoleren, niet alleen van het gebeuren om ons heen, maar vooral ook van het gebeuren in de geest zelf. Je moet een kopje hebben om de thee in

te kunnen schenken. Dat kopje vorm je in jezelf door de meditatie-training. Meditatie is een oefening om onthechting, losmaking te bereiken. Inderdaad, zegt de monnik, ik ben gebonden door het idee, dat ik van mezelf heb, dat ik ongebonden ben. De meester knikt, want hij wil de monnik niet weer onderbreken, en schenkt de thee in. Hij schenkt zover, dat de thee over de rand van de kom gulpt. Kijk uit, roept de monnik. Zo vol is uw hoofd, antwoordt de meester.

In het vliegtuig worden bladen met glazen water en jus d' orange rondgebracht. In een sobere ontvangstruimte naast de dojo nodigt de monnik me vervolgens uit om ook te gaan zitten. Hij vraagt: Wil je zelf meester worden? Gebruik dan goeroes, voor zolang als ze deugen. De les geleerd? Weg met meneer. Meneer wordt lastig? Laat hij de kolere krijgen. Hij heeft spijt? Maak dat je wegkomt. En pas op, goede vriend. Goeroes hebben gauw last van het beheerserssyndroom. Gedraag je slaafs en ze buiten je uit, slapen met je vriendin, maken je auto stuk en stelen je duiten. Vertrouw de goeroe en let op je spullen.* Tegen 5 uur Japanse tijd geven de meeste passagiers hun ongemakkelijke slaaphouding toch wel op en rekken zich omzichtig uit. Leonard Bernstein dirigeert een pick-uporkest, dat de filmmuziek voor *West Side Story* opneemt, terwijl hij intussen José Carreras afmaakt. Gefrustreerd verlaat de tenor het opnamepodium. Om 6 uur komt Beijing onder vliegbereik. Buiten is het 61 graden Celsius onder nul. Als de schuifjes open gaan vliegt het toestel een stralende zon tegemoet boven een wit besneeuwd wolkendek tegen groenblauw behang. Beneden ligt de Gele Zee.

Dinsdag 21 oktober Toji

Na 17 uren van verveling, hangen, dromen, eten, drinken en vliegen vanaf Schiphol klinkt de landingsinstructie als een verlossing.

fasten your seatbelts

Met een halfuur vertraging landt het toestel om 9.05 uur in de baai ten zuiden van Osaka op Kansai Airport. Buiten het toestel voelt 't heet. Als ik de kunstmatige Japanse bodem onder m'n wandelschoenen voel kijk ik om me heen een onleesbare wereld in, vol Japanse karakters en met opvallend weinig pictogrammen. Dit is dus wat Ingeborg bedoelde. (Ingeborg, een vriendin van Emma, heeft een praktijk, waarin afasiepatiënten worden behandeld. Het woord afasie is een combinatie van het Griekse a (niet) en phanai (spreken.) Bij elke nieuwe patiënt begint ze de voorlichting aan ouders en vrienden op dezelfde manier: Stel, je landt in Japan en stapt uit het vliegtuig...) Op weg naar de *office* van Japan Railways visualiseer ik de eerste buigingen, die ik bij de *ticket office* in praktijk zal gaan brengen. Het lukt aardig. Maar lang niet iedereen doet het meer, dat buigen. Ook het dragen van kimono's lijkt hier eerder uitzondering dan regel. Wat verder opvalt zijn pubers in keurige schooluniformen. Uitkijken voor het links rijdende verkeer en voor de fietsers, die hier op het trottoir moeten rijden. Aangekomen op het treinperron een verdieping lager zie ik voor het eerst een ritueel, dat zich met zoveel waardigheid voltrekt, dat ik het met verbazing in me opneem. De wachtende passagiers kiezen de op de vloer aangegeven queue voor het rijtuig dat op de tickets staat aangegeven. Zet je hier

je tas neer om nog even een boodschapje te doen, het plekje en je tas zijn er bij terugkomst nog. Als de trein naar Kyoto arriveert stappen de passagiers uit en de schoonmakers in. Ze hangen kettinkjes in de openstaande treindeuren en doen hun werk. Nadat de kettinkjes weer zijn verwijderd wacht iedereen op een teken van de machinist, die ook inmiddels is ververst, en gaat vervolgens rustig naar binnen.

Het vliegveld af over 's werelds langste vakwerkbrug naar het vasteland glijdt de exprestrein even later door Osaka heen. Bij de wederopbouw van de in de Tweede Wereldoorlog gehavende handelsstad is het traditionele Chinese gridpatroon (schaakbord) gehandhaafd. Het is op alle mogelijke manieren ingevuld met groen en steen, laag en hoog, industrie naast huizen en nergens prestigieus. (Dat beeld zou ik nog eens moeten filmen. Belgische stedenbouw? Hoe zou de wetgeving op het gebied van planologie en milieu hier geregeld zijn?) Om 11.30 uur rolt de trein Kyoto Station binnen. Het mega gebouw uit 1997 is ontworpen door Hara Koji, hoogleraar Bouwkunde aan de universiteit van Tokio. Uitgestapt kijk ik m'n ogen uit naar de maatvoering, het licht en de vormen. In de hal op de tweede verdieping bij de *Tourist Information* buigt een jonge medewerker in een smetteloos zachtbruin westers kostuum. In vloeiend Engels vertelt hij over het gebied van Kyoto, temidden van de bergen van het eiland Honshu, pas vanaf de 7^e eeuw bewoond door mensen, en de Hata clan, die het land binnenkwam vanuit Korea. Tijdens de 8^e eeuw werden de boeddhistische autoriteiten erg machtig. Het was een reden voor de Japanse keizer om een nieuwe hoofdstad ver van de boeddhistische invloed te vestigen. De nieuwe stad, Heian-kyo genoemd (hoofdstad van rust en vrede), werd de zetel van het hof vanaf 795. Later kreeg de stad de naam Kyoto. Kyoto bleef meer dan tien eeuwen de keizerlijke hoofdstad, tot het einde van de Edo-periode* in 1868. Nadat Edo was hernoemd tot Tokio (oostelijke hoofdstad), was Kyoto korte tijd bekend als Saikyo (westelijke hoofdstad). In de Tweede Wereldoorlog, toen brandbommen op het hele land neerkwamen, werd de stad gespaard. Het culturele erfgoed bevat 400 shinto heiligdommen, 600 boeddhistische tempels, paleizen en tuinen.

Intussen groeit de wachtrij voor de balie gestaag, maar dat deert hem kennelijk niet. Enthousiast vervolgt hij: Vandaag de dag is Kyoto met 1,5 miljoen inwoners en z'n rijke landbouw- en visserijgronden de enige grotere stad in Japan die nog steeds een overvloed aan vooroorlogse gebouwen herbergt, hoewel de moderne tijd toch doorbreekt. De schrijver Haruki Murakami is hier geboren en de wereldconferentie, die resulteerde in het Kyoto protocol voor beperking van de uitstoot van broeikasgassen, werd hier gehouden. Kortom, Kyoto is nog steeds de ziel van Japan. En niet te vergeten, morgen zijn er twee belangrijke matsuri (festivals), 's middags in het centrum en 's avonds in Kurama. Gelukkig is het herfst, want de zomernachten hier zijn berucht vanwege de enorme hitte zonder een zuchtje wind. Met het begin van een glimlach overhandigt hij een stapeltje onderwijl verzamelde brochures, waaronder een Engelstalige brochure over matsuri. Dan buigen we naar elkaar ten afscheid. In m'n nopjes met de verkregen informatie ga ik via de roltrappen de hoger gelegen verdiepingen van Kyoto Station bekijken. De korte excursie van binnen naar buiten langs beeldengroepen, allerhande kantoren, winkels en terrassen, eindigt in een park op het dak, buiten de gekromde stationsoverkapping van staal en glas.

Weer beneden gekomen en de immense stationshal uitwandelen ga ik op zoek naar de Toji tempel, die ten zuidwesten van het station ligt. De route voert langs straten en stegen, onder een viaduct door en langs drukke verkeerswegen. Een kleine SoftBank winkel onderweg krijgt m'n mobiele telefoon niet aan de praat. In de Toji tempel wordt op de 21^e van elke maand de sterfdag herdacht van de stichter, een monnik genaamd Kukai, die later Kobo Daishi (Grote Heilige) werd genoemd. Dan is er markt (Kobo-san), die met meer dan duizend verkopers ook vandaag vol in bedrijf is. De verkoop van goederen en hapjes gebeurt bij alle stalletjes met dezelfde elegante gebaren en bewegingen. Op de gazons wordt gelachen, gegeten en geslapen. Kobosan is een feest van gezelligheid, geuren en kleuren. De in 1603 herbouwde *Main Hall* van de tempel werd oorspronkelijk gebouwd in 796, toen de keizer de hoofdstad verplaatste naar Heian-kyo. In de leeszaal (kodo) vormen 21 beelden een driedimensionale mandala. De bijna 1.200 jaar oude beelden werden uit slechts enkele blokken hout gesneden. Buiten zowel als binnen wordt wierook gebrand, geld geofferd en gebeden. Boven het tempelcomplex uit torent de vijf verdiepingen hoge pagode, die een beeldmerk van Kyoto is geworden.

Het was een halfuur wandelen naar de tempel. Eigenlijk is de stad een paar maatjes te groot om te lopen. Gelukkig zijn er goede bus-, metro- en andere interne treinverbindingen. Het openbaar vervoer wordt door iedereen met zorg gebruikt en het straatbeeld wordt niet gedomineerd door afvalbakken. Als Rotterdammer weet je niet wat je overkomt.

's Middags is het ommuurde Nijo-kasteel aan de beurt met de weelderige rotstuinen van shogun Togukawa (16^e eeuw, Shoinstijl, UNESCO Werelderfgoed). De residentie van de krijgshere heeft een interieur met schermen, geschilderd door schilders van de Kanoschool. Bijzonder zijn de zogeheten nachtegaalvloeren, die met het oog op de beveiliging tegen indringers zo zijn gelegd, dat de nagels (spijkers) onder de vloerdelen zachtjes piepen als ze worden neergedrukt. In hartje centrum, rondom de ommuurde paleizen van de voormalige keizer en z'n hofhouding, liggen de in 1630 aangelegde keizerlijke tuinen met dennenbomen en uitzicht op het Higashiyama gebergte. Hier begint morgen de Jidai matsuri. Onder de naam Keizerlijk Park zijn de tuinen in gebruik genomen als openbare ruimte, een oase van rust. Een fietser rijdt het park in over een smal grindpaadje in het midden van het brede wandelpad. Hij zwaait naar een paar tuinlieden die druk in de weer zijn met onderhoudswerkzaamheden.

Het is inmiddels 18 uur geworden. Op de straathoek tegenover een parkuitgang is een MacDonal'd's gevestigd. Hoe onderdruk je een jetlag om niet in slaap te vallen bij een MacRib menu? Wanneer ik de Mac weer uit loop is het buiten al donker geworden. Even verderop stopt een stadsbus naar de noordwestelijke rand van de stad en de Myoshinji tempel. Als ik voor instap komt de halve bus in actie, de chauffeur met witte handschoenen voorop, om het instapritueel uit te leggen: Achter instappen, kaartje met zonenummer trekken uit de automaat en gaan zitten, na de rit voorin afrekenen (kijk op het zonebord) bij de chauffeur (met een geldwisselautomaat) en uitstappen. Gewapend met deze kennis stap ik uit en achter weer in. Het scoren van een slaapplek in de Myoshinji tempel flopt. Een behulpzame student consulteert twee senior monniken. Uit hun

gesprek maak ik op dat ze alleen Japanners gastvrijheid bieden. Niettemin zijn de wandeling bij maanlicht door het complex van 47 subtempels en het gesprek over z'n studie en de studentenhuysvesting een genoeg. Even buiten de zuidelijke poort levert hij me keurig af bij Hanazono Kaikan, een westers georiënteerd hotel. *Ich bin ein Ausländer*, zeg ik niet.

Woensdag 22 oktober

Jidai matsuri en Kuramahi matsuri

In groenbruin geblokte kimono's sloffen de hotelgasten om 6 uur naar het *public bath*, geopend van 4 – 13 uur, maar het is gesloten. Vandaag van 16 – 25 uur, staat er op een bijgeplaatst bord. Wisselvallig, net als het weer vandaag. De Myoshinji tempel (1337), eigendom van de Rinzaï-sekte, is vol in bedrijf. Ook overdag is het een genoeg om door de straten en pleinen, de houten gebouwen en tuinen te wandelen. De dakrand van de dojo is versierd met een rij grote vierkanten vlaggen, die wapperen in de wind. Blauwwitroodgroengeel (hemelwindvuurwateraarde), blauwwitroodgroengeel en zo voort over de volle lengte van het dakoverstek. Daarachter hoor je de monniken binnen dapper hun sutra's zingen. *No entry*. Bij de *Main Hall* stromen mensen naar binnen voor een dienst, die zo dadelijk gaat beginnen. Voor het gebouw worden groepsfoto's gemaakt van mensen die de tempel gaan verlaten.

Het nodige rondvragen leidt naar een kleine groene hof met het graf zonder enige aanduiding van de filosoof Nishida Kitaro. Zelf noemt hij zich een onderzoeker van het leven. In z'n hoofdwerk *Zen no Kenkye (An Inquiry into the Good)* werkt hij verschillende aspecten van de zuivere ervaring uit, zoals de plaats van de wil en het intellect. In z'n latere werk wordt z'n in eerste aanzet psychologische benadering steeds filosofischer uitgewerkt en verhelderd. Het begrip zuivere ervaring heeft dan plaatsgemaakt voor het begrip basho, plaats van het absolute niets. Het is deze plek van de wereld van waaruit het zelfbewustzijn ontstaat. Over Zen schrijft hij

zen is muziek, zen is kunst, zen is beweging
behalve dit is er niets anders om troost in te zoeken
als mijn hart maar zuiver en simpel kan zijn
als dat van een kind
bestaat er geen groter geluk
de bron van het leven is het basale grondvlak
dat aan elke denkactiviteit voorafgaat
de zuivere ervaring als basisconcept
de zuivere ervaring is geen mystieke ervaring
maar een onmiddellijk gebeuren
vanuit de zuivere ervaring ontstaat de hele wereld

In de straat naar de noordelijke poort woont een Amerikaanse groep Zen-leerlingen (studenten), hun fietsen staan in de voortuin. Een wollig stel, waar de *flower power* van afspat, loopt hand in hand bij de poort naar buiten. Bij de tempelpoort stopt een taxi. De linker achterdeur zwaait geautomatiseerd open. Ik neem plaats op de met kant beklede bank. De chauffeur met witte handschoenen rijdt terug naar het centrum voor de jaarlijkse Jidai matsuri naar het heiligdom Heian. In het kader van het eeuwenfestival herleven sinds 1895

de oude keizerlijke tijden in een kilometers lange praalstoet van alle burgerlijke en militaire functionarissen, uniformen, goederen, zoals een norimono (draagstoel), rituelen en muziek, die een keizerlijk paleis kan bevatten. De optocht duurt van 12 tot 14.30 uur. Een ambulance met sirene loeit voorbij over de vrije weghelft, de stadsbussen voeren nieuwe ladingen mensen aan. De publieke belangstelling is enorm. Het regent wat, maar daar trekt niemand zich iets van aan. Vanuit een ondergrondse terminal rijdt een stadsbus me, vechtend tegen de slaap, terug in noordwestelijke richting naar de Ryojanji tempel (1450). Naast de oudere watertuin bezit de tempel de misschien wel beroemdste Zen-tuin. Bij de entree gaan de schoenen uit en in de voorhal kan een maquette van de steentuin worden bewonderd. Daarachter, op trap treden over de volle lengte van de tuin, zitten drommen studenten. In woord en gebaar verkondigen ze de betekenissen van de vijftien stenen, composities van keien en mos, in de laag ommuurde rechthoek van 10 x 30 m² met wit grind, waarin met behulp van brede harken rustige patronen zijn gevormd. De magische kracht van de microkosmos is overtuigend, maar de rust om haar geheimen te doorgronden ontbreekt op dit uur. Op weg naar de Kinkakuji tempel (1397, UNESCO Werelderfgoed) regent het nog steeds. De tempel met het Gouden Paviljoen geldt als trendsetter voor de Japanse architectuur. Van oorsprong is de tempel een heiligdom op het terrein van een boeddhistische tempel, die werd gesticht door shogun Ashikaga Yoshimitsu. De houtarchitectuur is gebaseerd een ruimteverdeling door middel van lichtgewicht tussenwanden. Het paviljoen is een hoogstverfijnde compositie van drie verdiepingen met op elke verdieping een andere plattegrond en een ander vooraanzicht, met een karakteristiek dak van met koper bedekte houten dakspanen, een Japanse uitvoering van de Chinese traditie. De begane grond, die op een stenen fundering rust, ligt aan een vijver, met een aangebouwd paviljoen dat direct uit het water omhoog komt. De vooraanzichten zijn een evolutie van een archaische woonhuiscultuur die bekend staat als Hosuiin. Het tweede niveau is geornamenteerd in de Samurai-stijl, terwijl het bovenste niveau een volmaakt vierkant is, gebaseerd op de Zen-tempel. De feniks, de kroon van het tempeldak is van koper. De interne en externe lakafwerking, waaraan de tempel z'n naam ontleend, zijn van goud. Na een brand in 1950 is het paviljoen in de oorspronkelijke staat herbouwd in de zwaar aangelegde rotstun tegen een decor van bergen. Samen met de andere tuinen leveren ze een mooie wandeling op. Het gebouw zelf is (vandaag) niet toegankelijk voor publiek. Op weg naar de Daitokuji tempel, een paar kilometer verderop, serveert restaurant Fresco, een witte ruimte met een bar als rood halfhoog blok daarin, een glas ijswater bij binnenkomst, kip curry met rijst, groene thee en een kopje koffie (kofi) toe. Onder het eten klinkt Mozarts klarinetconcert. Ook een grote winkel van SoftBank krijgt m'n telefoon niet online. Daitokuji (1325) is het klooster waar de in juli overleden Rotterdammer Janwillem van de Wetering enige jaren studeerde. Het complex bestaat uit 22 tempels, waarvan er 8 toegankelijk zijn voor publiek. Openbare wegen doorsnijden het complex, zo omvangrijk is het geheel. Het tempelcomplex is befaamd om z'n traditionele (thee)tuinen, maar ook om de Zen-tuinen. Daisen-in bevat er vier. De tuinen zijn ingericht als driedimensionaal uitgevoerde landschapsschilderijen uit de Chinese Sung dynastie. De tuinen mogen wel bekeken maar niet gefilmd worden. Bij de tuin die de Japanse Binnensee uitbeeldt is een geknielde vrouw bezig om de beplanting te verzorgen. Het is stil. Buiten luidt de tempelbel voor de volgende periode van de sesshin, maar op dit uur misschien ook wel voor het eten.

In Kurama, ten noordoosten van het centrum, wordt van 18 – 24 uur de jaarlijkse Kuramahi matsuri gehouden in het kader van het Vuurfestival van Kyoto. De trein is volgepakt met toeristen uit alle werelddelen. Gesprekjes met drie Mexicanen, twee Italianen en zeven Amerikanen. Japanners draaien de treinbanken een kwartslag naar het raam toe om er zo min mogelijk last van te hebben. De locatie waar het spektakel zich afspeelt kan de bezoekersstroom nauwelijks verwerken. De route met vuurkorven op standaards en kampvuren is afgezet met teilen water en brandweerlieden. In witte pakken gestoken ordebezoekers met megafoons houden de mensenstroom in bedwang en gebieden door te lopen om de risico's van verstoppingen te beperken en de doorstroming vanaf het station totaan het eindpunt in goede banen te leiden. Langs de route, die naar het shinto heiligdom Yuki voert, worden meterslange, zware, langzaam afbrokkelende fakkels op de rug gedragen door groepjes jonge mannen, schaars gekleed in strings, onder luide aanmoediging met Sei-no! Sei-no! (Een twee hup!). Om 20 uur komt het eindpunt in zicht. Daar wordt de bezoekersstroom afgebogen en om het dorp heen teruggedleid naar het station. De terugwandeling stapvoets door het buitengebied en het vullen van de trein neemt anderhalf uur. Bij het eindstation zijn geen hotels. Om circa 22 uur biedt een drogist aan de overkant van het station belangeloos bijstand en hulp aan. Hij zoekt, print en belt, waarna z'n compagnon me langs zeven hotels rijdt in de richting van Kyoto Station. Allemaal volgeboekt. Hotel Kyoto Tower in het stationsgebouw heeft nog wel een *double room*, die m'n VISA Card voor één keer laat blozen. Tijdens de transactie begint de baliemedewerker omstandig te vertellen over een Shingon vuurritueel dat Goma heet. Het is een van de grootste rituelen. De priester zit aan een speciaal altaar met een vuurplaats. Hij maakt een vuur en voedt het met 108 stukjes hout. Die stellen de illusies van de ziel voor, maar het aantal is een verzinzel, want de zonden van de mens, die een deel zijn van de illusies, zijn oneindig. Ja hoor, denk ik met een buiging. De lift bezorgt me in een luxe suite op de 10e verdieping. Daar wachten een ligbad voor de reiniging en een ligbed om de jettag weg te slapen. Eindelijk.

Donderdag 23 oktober Fushimi

Het is regenachtig. Ik zet de wekker een halfuur later en draai me nog eens om. De trein wacht. Japan heeft meerdere treinexploitanten, met eigen *ticket-offices* en soms ook met eigen stations. De ticket en de trein van 11.23 uur naar Inari, ten zuidoosten van Kyoto, leveren een stevige expeditie op door Kyoto Station via roltrappen, open en dichte binnenstraten, liften en *commercial area's*. Het mega gebouw zit knap in elkaar en glimt aan alle kanten. Graffiti, geen. Bij het station van Inari (rijstgod) geeft een grote over de rijweg heen gebouwde torii de route aan naar het shinto heiligdom in Fushimi. Het is het grootste van 30.000 Inari heiligdommen in Japan. Volgens de toeristenbrochures biedt Fushimi visueel vuurwerk, maar de videocamera van SONY weigert dienst in ruil voor foutcode C:31:23. Fushimi bezoeken betekent een 5 km lange bergwandeling maken door een dicht sprookjesbos met halverwege een bosmeer en bovengekomen met panoramische stadsgezichten. De route vormt een aaneenschakeling van duizenden torii, grotere die samen tientallen laantjes vormen en kleinere die op honderden altaren staan en in rekken hangen. Het is een belevenis, ook fysiek, deze aardse kathedraal. Halverwege

de opgang herleeft de camera. Beneden aan het eind (begin) van de route bevindt zich een gebouwencomplex, met heiligdommen, *reli-shops* en een opvallend groot bord, dat in twee lagen over de volle breedte is samengesteld uit verticale houten plankjes met opschriften. Bij de bouw betrokken partijen, gok ik, achtergelaten wensen, zegt een voorbijganger, sponsors volgens paar Japanse *backpackers* – ik weet het niet. Als ik via een soort arcade met lantaarns onbedoeld een tempel binnen wandel, word ik door een shinto priester begroet in het Engels: *Do not enter!*

Vanuit een ander station in Inari vertrekt om 15.50 uur de rechtstreekse trein van Kintetsu Line naar station Ise-she. De codering op de ticket leidt naar een wagon met gereserveerde zitplaatsen. Ook goed. Het onderscheid tussen de 1e en 2e klasse valt samen met wel en niet gereserveerde plaatsen, begrijp ik, elk met hun eigen rijkdommen. De treinconducteur buigt bij het betreden en verlaten van de coupé. Zouden de Nederlandse Spoorwegen nog een ideeënbus hebben? In het platteland na Kyoto duiken knalgele bollenvelden op. Na een uur is de treincoupé zo goed als leeg. De reis neemt tweeënhalf uur en eindigt in het donker. Het zijn de eerste ontspannen uren, waarvan ruim een uur film terugkijken over Kyoto. Wat overladen en ondervoed lijkt het achteraf, met een opkomende verkoudheid als consequentie. Onwillekeurig dwalen m'n gedachten af naar Emma en de gezellige avonden met Aya en Ko. De resterende reistijd naar Ise is lang genoeg om het laatste stuk te lezen uit Het verhaal van Genji,* een Japanse klassieker uit de 11^e eeuw. Dat was er in Rotterdam niet meer van gekomen. De archaische spelling leest spannend, maar het verhaal is prachtig.

Ise heeft drie grote hotels. Twee ervan stralen zoniet een Hilton- dan toch wel Holiday Inn-achtig prijsniveau uit, het City Hotel is wat milder geprijsd. Twee receptionistes geven alle mogelijke inlichtingen over de shinto heiligdommen in Ise en de trein naar Koya, die voor morgen op het programma staan. Na een douche volgt om 19.30 uur het diner met een biertje in het hotelrestaurant Steak. De menukaart heeft plaatjes naast de prijzen. Het maakt de communicatie een stuk gemakkelijker, evenals het ontbreken in Japan van een fooienstelsel. Zelfs het eenvoudigste menu brengt een overdaad aan kommetjes op tafel. Voor de misosoep ligt er een houten lepel bij. Het muzikale behang zingt *Lili Marlene* en andere Duitse *Schlagers*, afgewisseld met Japanse popmuziek. Na het eten duik ik m'n bed in. Ergens op de gang slaat een deur dicht.

Vrijdag 24 oktober Ise en Koya

De dag begint beneden om 7.15 uur met een massief hotelontbijt. Het is samengesteld uit de vaste driehoek van misosoep, groene thee en witte rijst, aangevuld met vis en andere hapjes. Buiten regent het dikke druppels. Vertrek na het ontbijt, wandelend onder een paraplu naar het station voor de vervolgreis. De zon laat het nog afweten. Vanaf Ise-shi Station rijdt de trein van JR Kaisoku Line 6 minuten langs sappige rijstvelden tot station Futaminoura, twee haltes verderop. Vandaar is het nog 10 minuten lopen naar zee, de baai van Ise. Het is nog vroeg en de reli-winkels bij het shinto heiligdom Meoto Iwa (Gehuwde Rotsen) zijn nog niet geopend. In groene broeken of rokken en witte hemden geklede medewerkers zijn in de weer met bezems en dozen *merchandising*.

De bodem van het waterbekken bij de toegang is bedekt met munten. De twee met een heilige touwconstructie van gedraaid rijstro verbonden zwarte rotsen in zee, een grote en een kleinere rots, symboliseren het godenpaar uit de scheppingsmythe van de Japanse eilanden. Het is een beeld dat men op veel plaatsen langs de Japanse kust kan vinden.

Om 9.30 uur vertrekt de bus naar het Nationaal park Ise-shima op het schiereiland aan de Ise- en Toba-baai. (Het gebied is ook bekend geworden van het eiland Mikimoto, waar Mikimoto Kokichi in 1893 de eerste cultivéparel creëerde.) Het park ligt aan de voet van de heilige berg Kamiji, waarop de zonnegod zou zijn neergedaald, in een woud van meer dan 5.000 ha met oude ceders en cipressen langs de heilige rivier Isuzu (Isuzugawa). Hier liggen de heiligdommen Nai-ku (Binnenste heiligdom) en Ge-ku (Buitenste heiligdom). De toegangsbrug (hemelbrug?) Ujibashi is gemaakt van ongeschilderd hinoki, een extreem duurzame en beschermde houtsoort, afkomstig van de gele cipres (*Chamaecyparis*, die al eeuwen wordt gebruikt voor de bouw van tempels, badhuizen en badkuipen). De regen gutst in lange strepen naar beneden op achtereenvolgens de hoge torii, het dansende dek van kleurige parapluutjes, het glanzende gekromde brugdek en op de tintelende waterspiegel in de diepte eronder. Het lijkt wel of we in een prent van Hiroshige lopen. Na een lange wandeling door het park bereik ik de trap naar het tempelcomplex van Nai-ku. De rietgedekte gebouwen op poten zijn van een verheven schoonheid. Sinds 690 worden ze eens per twintig jaar ritueel herbouwd op een naastgelegen open terrein vice versa. Het binnenste gedeelte van het tempelcomplex, waar de geesten van overleden keizers wonen, is niet toegankelijk voor het publiek, tenzij op speciale afspraak met de hoofdpriester (dresscode, kosten). De toegang is afgesloten met een groot wit doek waaronder een lange lage bak staat, waarin bezoekers geld offeren. Ge-ku, dat bestemd is voor de dagelijkse rituele offering van heilig voedsel, ligt in een ander gedeelte van het park, dat ook bereikbaar is per stadbus, een ritje van 10 minuten. Ge-ku heeft eenzelfde ruimtelijke opzet als Nai-ku, met veel open buitenruimten en weinig gebouwen. Er heerst een gezellige drukte zonder paraplu's. Twee juffen zijn bezig om een schoolklas in de rij te zetten.

De bus rijdt terug naar Ujiyamada Station, het andere treinstation van Ise. Daar gaat de trein naar de Koya-berg (Koya-san, *Mount Koya*). De Kintetsu Line vertrekt om 13.50 uur van spoor 5. Echter volgens de conducteur zou dat de trein van 13.57 uur van spoor 4 moeten zijn. Terwijl de trein wacht regelt hij ter plekke een ander ticket en restitueert hij het prijsverschil met wisselgeld van een kioskbeheerder op perron 1. Als ik in de andere trein op de lage banken ga zitten voelt dat als een landing. De reis van Ise naar Koya duurt ruim 4 uur. Tijd om de eerste set ansichtkaarten te schrijven naar het thuisfront in *The Netherlands*. Kintetsu Line rijdt tot station Yamato-Takada, vandaar een overstap te voet naar station Takada van JR, tickets kopen naar Hashimoto en overstappen in Gojo. Ook in Japanse treinstations klinkt een berichtendiarree met als bijzonderheid dat er meerdere berichten gelijktijdig worden omgeroepen. In Hashimoto tickets kopen naar Gokurakubashi met Nankai Line, die ook de kabeltrein van daar naar Koya-san exploiteert. Alle ritten stipt op tijd en in kraakheldere voertuigen, waar bovendien nauwelijks mobiele telefoongesprekken worden gevoerd en wanneer toch, dan fluisterend. In de trein komt een medepassagier van twee banken verderop naar me toe